

Fortuyn, antwoord op of katalysator van onbehagen?

Kritische geluiden vanuit de samenleving van 1998 tot 2001, vergelijkbaar met de later door Fortuyn geuite kritiek

Bachelorwerkstuk Geschiedenis

Naam: Bart Molenkamp

Studentnummer: S4363000

Naam begeleider: Dr. H.G.J. Kaal

Datum: 15-06-2017

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Inleiding	3
Methode	6
Kritiek door Fortuyn	10
Kritiek op televisie	12
Barend & Witteman	12
NOVA	13
Rondom tien	13
Het elfde uur	14
Buitenhof	14
Kritiek in kranten	16
NRC Handelsblad	16
De Telegraaf	17
Conclusie	20
Bibliografie	22

Inleiding

Dit jaar is het alweer 15 jaar geleden dat Pim Fortuyn op het mediapark in Hilversum werd doodgeschoten. Zijn moordenaar, Volkert van der Graaf, loopt inmiddels al weer enige tijd voorwaardelijk vrij rond. Desalniettemin is de impact van Fortuyn ook vandaag de dag nog duidelijk zichtbaar. Hij is in Nederland degene geweest die volgens velen aan de basis stond van het populisme, dat in de persoon van Geert Wilders nog steeds veel aanhang heeft. Populisme is weliswaar een fenomeen waarvan de eerste opkomst al veel vroeger wordt gelegd, het hedendaagse populisme vindt zijn oorsprong in de revolte van Fortuyn.¹ Die revolte vond plaats op een moment dat het Nederland voor de wind leek te gaan en het kabinet Paars II op brede steun leek te kunnen rekenen. De opkomst van Fortuyn in het begin van de 21^e eeuw en de massale aanhang die hij wist te verwerven kwam toentertijd dan ook als een totale verrassing. Waar in 2002 het vertrouwen in de politiek als gevolg van de opkomst van Fortuyn in elkaar leek te zijn gestort, was er voor de opkomst van Fortuyn nog betrekkelijk weinig aan de hand.² Althans, zo leek het.

Tot aan de eeuwwisseling leek er nog geen vuiltje aan de lucht te zijn voor premier Wim Kok en zijn tweede paarse kabinet. Vooral premier Kok zelf genoot een ongekennde populariteit.³ Klaartje Peters stelt in haar boek over acht jaar paars weliswaar vast dat het tweede paarse kabinet vanaf het begin af aan minder soepel liep dan het eerste, het heersende gevoel bleef er een van tevredenheid. Zo zegt Herman de Liagre Böhl in zijn stuk in 'Land van kleine gebaren' dat twee derde van de bevolking onder Kok vertrouwen had in de regering en het parlement. Er was sprake van een internationaal gunstige conjunctuur, zodat de werkloosheid kon worden teruggedrongen en de begroting rond 2000 weer in evenwicht kon worden gebracht. Daarnaast werden er progressieve immateriële zaken bereikt, zoals de invoering van het homohuwelijk en een liberalisering van het euthanasiebeleid.⁴ Ook Wielenga stelt dat Nederland onder Kok furore maakte met haar poldermodel, waarin, weliswaar gesteund door de gunstige economische situatie, grote successen werden geboekt. Volgens hem verkeerde Nederland "gedurende enkele jaren in een uitzonderlijke mate van politieke en sociale consensus, grote tevredenheid en trots."⁵ Wim Kok zelf gaf in 2000 een interview in het 'NRC Handelsblad', waarin hij van mening was dat ze alles op de rit hadden. Nederland dacht positief en was klaar voor de 21^e eeuw, aldus Kok. Dat gevoel werd breed gedeeld, het overgrote deel van de bevolking was zeer tevreden. In 2000 was maar liefst 81% tevreden over het functioneren van de democratie, een ongekennd hoog percentage.⁶ Dat ruim een jaar later de stemming ineens volledig was omgeslagen had dan ook niemand zien aankomen.⁷

Er was zodoende sprake van een groot vertrouwen in Kok en zijn regering. Ondanks dat groeide er onderhuids echter toch enige kritiek en onbehagen tijdens het tweede paarse kabinet.⁸ Klaartje Peters gaf zoals gezegd aan dat het tweede paarse kabinet vanaf begin af aan stroef liep. Veel onderwerpen konden niet worden opgelost door de grote inhoudelijke verschillen tussen de partijen. Hervormingen bleven uit en er ontstond enige onvrede over zaken als lange wachtlijsten in de zorg en te grote

---

¹ Koen Vossen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *Low Countries Historical Review* 127:2 (2012), 28-54, alhier 46-48.

² Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok. Over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005), 149-152.

³ Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar paars. 1994-2002* (Amsterdam, 2015), 223-227.

⁴ Remieg Aerts, *Land van kleine gebaren : een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam, 2013), 342-345.

⁵ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amersfoort, 2009).

⁶ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 353.

⁷ Ibidem, 356.

⁸ Ibidem, 345.

klassen.⁹ Ook Herman de Liagre Böhl stelt dat er onderhuids enig ongenoegen begon te ontstaan als gevolg van dergelijke zaken, maar dat was ongericht en bleef doorgaans vaag.¹⁰ Friso Wielenga herkent eveneens dat er vanaf ongeveer 2000 wat scheurtjes kwamen in het massale vertrouwen in het paarse beleid, maar gedurende de jaren '90 lijkt er volgens hem weinig kritiek te zijn geweest.¹¹ Piet de Rooy stelt in zijn stuk in 'Land van kleine gebaren' dat het vertrouwen in de politiek vooral in 2002 enorm kelderde. Dat viel volgens hem samen met een verslechterende economische situatie. De werkloosheid groeide weer, het financieringstekort nam toe en de groei van de economie begon af te nemen.¹² In een ander werk zegt hij dat de ontevredenheid zich al lang had opgehoopt, maar dat dit werd gesmoord door de economische groei en het vertrouwen in Wim Kok zelf.¹³ Volgens Koen Vossen was het vertrouwen in de politiek en het paarse kabinet tot december 2001 nog betrekkelijk groot. Wel was onder veel burgers de onzekerheid toegenomen over een aantal nieuwe thema's, waaronder immigratie en de multiculturele samenleving. De opvattingen van burgers en de gevestigde politiek groeiden steeds verder uit elkaar over deze onderwerpen.¹⁴ Ook de Rooy spreekt van een toenemende zorg over de thema's immigratie en integratie, die na de aanslagen op 11 september 2001 ineens sterk op de voorgrond kwamen te staan.¹⁵ Het was echter Paul Scheffer die al in 2000 het integratiedebat aanzwengelde middels zijn veelbesproken artikel 'Het multiculturele drama' van 29 januari 2000 in het NRC. Waar de zorgen over de multiculturele samenleving tot dan toe onder de oppervlakte bleven had Scheffer er voor gezorgd dat het vanaf toen onderwerp van discussie was.¹⁶ Na de aanslagen op 11 september kwam het integratiedebat vervolgens definitief op de voorgrond te staan.¹⁷ Dat er daarvoor niet over werd gesproken heeft volgens Klaartje Peters te maken met de politiek, die zich tijdens Paars II niet voor dit onderwerp leek te interesseren.¹⁸

Onder deze omstandigheden kon Fortuyn aan een razendsnelle opmars beginnen. Onder een groot deel van de bevolking bestond er een groeiende angst voor en onvrede over het asielbeleid en de multiculturele samenleving. Doordat de politiek weinig aandacht besteedde aan deze problematiek kon Fortuyn zich opwerpen als degene die de bezorgde gevoelens verwoordde.¹⁹ Zijn kritische houding jegens de multiculturele samenleving en zijn aanvallen op de politieke elite verkregen dan ook al snel grote steun.²⁰ Fortuyn wist goed in te spelen op de opborrelende ontevredenheid over dit nieuwe thema en middels zijn gang naar de politiek bracht hij deze gevoelens naar de oppervlakte. In zijn boek 'De puinhopen van acht jaar Paars' kaartte hij daarnaast zaken aan als te veel bureaucratie en managementoverhead, die onder Kok alleen maar waren toegenomen, en ging hij fel in tegen de politieke elite, die ondemocratisch zou zijn en lak zou hebben aan de burgers. Het klapstuk was echter de kritiek op het asielbeleid en de islam. Men was in een strijd verwickeld met een 'achterlijke en verwerpelijke cultuur' en 'de kraan moest dicht', aldus Fortuyn.²¹ Fortuyn bracht zodoende enerzijds de verschillende vormen van ongenoegen ter sprake, maar doorbrak anderzijds ook de dominante politieke cultuur door zijn manier van optreden en politiek bedrijven.²² Wielenga stelt dan ook dat de

---

⁹ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 228-234.

¹⁰ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 345.

¹¹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 297-298.

¹² Aerts, *Land van kleine gebaren*, 364-365.

¹³ De Rooy, *Met Kok*, 158.

¹⁴ Vossen, 'Van marginaal naar mainstream', 49-50.

¹⁵ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 353-356.

¹⁶ De Rooy, *Met Kok*, 198.

¹⁷ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 353-356.

¹⁸ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 230-231.

¹⁹ Ibidem, 230-233.

²⁰ Vossen, 'Van marginaal naar mainstream', 51.

²¹ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 363-364.

²² Ibidem, 356.

politieke aardschok die zich in 2002 voltrok vrijwel volledig teweeg was gebracht door Pim Fortuyn. “Hij fungeerde als katalysator voor de verschillende gelaagde gevoelens van onbehagen” en zorgde voor een sterke polarisatie in de politiek, aldus Wielenga.²³ Hij maakte gebruik van de mogelijkheden die er in de politiek waren ontstaan als gevolg van de ontzuiling, die zorgde voor een afgenomen binding tussen de politiek en haar kiezers.²⁴ Na het aftreden van Kok begon de aanhang van Fortuyn pas echt snel te groeien. De successen die Kok met zijn kabinetten had behaald wierpen daarvoor nog een dam tegen de onderstroom van kritiek, maar toen Kok uit beeld verdween brak de dam door, aldus de Rooy.²⁵

Hoewel de razendsnelle opkomst van Fortuyn als een grote verrassing kwam, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat men zonder enige aanleiding massaal Fortuyn aan ging hangen. De literatuur is het er dan ook over eens dat er aan het eind van het kabinet Kok-II al gevoelens van onbehagen in de samenleving slopen, die Fortuyn vervolgens ging benoemen. Ook onder het kabinet Kok-II waren er zodoende al zorgen over de thema’s asielbeleid en de multiculturele samenleving en bestond er enig ongenoegen over de politiek en zaken als de zorg en het onderwijs. Dat roept de vraag op of er niet eerder al kritische geluiden te horen waren over het asielbeleid en de multiculturele samenleving en de grote problemen in de zorg en het onderwijs. Was er bovendien al sprake van een zichtbaar onbehagen ten aanzien van de politiek? Hebben Kok en zijn kabinet de problemen onvoldoende onderkend, waardoor de bom uiteindelijk barstte, of was er daadwerkelijk nog niet zo veel aan de hand? Om daar achter te komen zal er in dit artikel worden onderzocht of er tijdens de eerste drie jaar van het kabinet Kok-II, oftewel van 1998 tot 2001, al kritiek te horen was vanuit de samenleving vergelijkbaar met de kritiek die Fortuyn later zou uiten. Het gaat daarbij niet om de specifieke onderwerpen die hij allemaal aankaart, maar om de rode draad in zijn verhaal en de manier waarop hij het brengt. Uiteraard zal er kritiek zijn geweest op bepaalde specifieke zaken, er is immers altijd iemand die het ergens niet mee eens is. Hier wordt daar echter niet naar gezocht, maar is het de bedoeling te achterhalen of er voor de opkomst van Fortuyn al in vergelijkbare termen en bewoordingen kritiek werd geuit op het asielbeleid en de multiculturele samenleving en instellingen als de zorg en het onderwijs en of er sprake is van een zichtbaar onbehagen jegens de politiek. Op die manier wordt getracht duidelijk te krijgen of de opkomst van Fortuyn en de door hem geuite kritiek geheel uit het niets kwam of zich al enigszins leek aan te kondigen. Dat leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre waren er van 1998 tot 2001 al kritische geluiden vanuit de samenleving te horen die vergelijkbaar zijn met de later door Pim Fortuyn geuite kritiek?

Gezien de focus op het tweede kabinet Kok is ervoor gekozen onderzoek te doen naar kritiek vanaf 3 augustus 1998, de dag waarop het kabinet is beëdigd. De onderzochte periode loopt door tot 20 augustus 2001, de dag waarop Fortuyn in Twee Vandaag aankondigde de politiek in te gaan. Op die datum wordt de kritiek door Fortuyn immers definitief van belang voor de politiek. Er zal een vergelijking worden gemaakt tussen de door Fortuyn geuite kritiek en de eventueel gevonden kritiek in de periode voor zijn opkomst in de politiek. Op die manier wordt er getracht meer te kunnen zeggen over de vraag of Fortuyn geheel uit het niets zo veel aanhang wist te verwerven, of dat er wel degelijk eerder al vergelijkbare kritiek te horen was.

---

²³ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 300.

²⁴ De Rooy, *Met Kok*, 214.

²⁵ De Rooy, *Met Kok*, 215-216.

Methode

Om onderzoek te kunnen doen naar kritiek die vergelijkbaar is met de door Fortuyn geuite kritiek dient er begonnen te worden met een analyse van de kritiek die Pim Fortuyn leverde. Hiervoor zal worden gekeken naar het bekendste werk van Fortuyn zelf, namelijk 'De puinhopen van acht jaar Paars'. Zoals later nog uitgebreider zal worden vermeld staat Fortuyn onder meer in dat werk bij zeer veel zaken stil die naar zijn mening niet deugen. Het is in dit paper echter niet het doel om exact dezelfde specifieke kritiekpunten te onderzoeken. Het gaat immers om de grotere boodschap die in de kritiek ligt, over een gevoel van onbehagen over de politiek en nieuwe onderwerpen als het asielbeleid en de multiculturele samenleving. Vandaar dat bij de bestudering van Fortuyns kritiek voornamelijk is gelet op de rode draad in zijn verhaal en de grote onderwerpen die hij aansnijdt. Datzelfde zal worden gedaan bij het bronnenonderzoek. Het gaat daarbij zodoende niet om de details, maar om het grote verhaal dat in de kritiek doorklinkt en de toon waarop kritiek wordt gegeven.

Nadat duidelijk is wat de kritiek die Fortuyn leverde behelsde zal er worden overgegaan op het bronnenonderzoek. Om er achter te komen in hoeverre er van 1998 tot 2001 al vergelijkbare kritische geluiden vanuit de samenleving te horen waren is er voor gekozen om een tweetal mediakanalen te onderzoeken, namelijk televisie en kranten. Dat zijn twee mediakanalen waarin veel ruimte is voor actualiteit en opinie en waarmee het bovendien mogelijk is enigszins gestructureerd onderzoek te doen naar bepaalde programma's of rubrieken. Gezien de beperkte omvang van het onderzoek was het noodzakelijk om keuzes te maken, waarbij televisie en kranten de beste basis vormen voor het onderzoek naar kritische geluiden die vergelijkbaar zijn met de kritiek die Fortuyn later zou uiten. Er is voor gekozen om beide type bronnen te onderzoeken om zo breed mogelijk onderzoek te kunnen doen en zo veel mogelijk kritiek en vormen van kritiek te kunnen achterhalen. De kritiek kan per mediakanaal immers verschillen, omdat ze een podium bieden voor verschillende mensen en verschillende manieren van communicatie.

Het eerste mediakanaal dat is onderzocht is televisie. Televisie is een voor vrijwel iedereen toegankelijk medium en bereikt zodoende een groot publiek. Het percentage huishoudens met een televisie in huis ligt zelfs al vanaf 1972 op 98 procent.²⁶ Het is daardoor een belangrijke graadmeter van wat er leeft in de samenleving. Dat is met name het geval bij de publieke omroep, en in het bijzonder de hier onderzochte programma's, waarbij het vaak draait om de actualiteit en maatschappelijk kwesties. De kans is zodoende groot dat er op televisie, indien aanwezig, met Fortuyn vergelijkbare kritische geluiden te horen zijn geweest.

Ondanks dat de televisie al met al een geschikt mediakanaal lijkt om kritiek op de onderzochte thema's te onderzoeken, zitten er wel degelijk ook een aantal beperkingen aan vast. Zo is de televisie een medium waar vaak mensen aan het woord komen die op de een of andere manier bekend zijn, zoals bijvoorbeeld politici, in tegenstelling tot 'gewone' burgers. Dat wil echter niet zeggen dat de zaken die leven onder gewone burgers eveneens niet aan bod komen. Bekende Nederlanders kunnen immers eveneens kritisch zijn, of de gevoelens van andere burgers overbrengen. Uiteraard is het ook niet zo dat er nooit gewone burgers aan het woord komen. Hun mening wordt zodoende wel degelijk ook gehoord. Een ander nadeel is de moeilijkheid van het zoeken naar onbehagen en ongenoegen ten aanzien van de politiek in de omschrijving van een uitzending. Vaak is dit onbehagen namelijk impliciet en wordt het binnen een ander onderwerp tot uiting gebracht. Het is echter niet mogelijk gebleken om alle uitzendingen op te vragen en terug te kijken van bepaalde programma's. Zodoende is alleen

---

²⁶ Piet Bakker, *Communicatiekaart van Nederland: Overzicht van media en communicatie* (Amsterdam, 2014), 143.

dat onbehagen ten aanzien van de politiek meegenomen dat ofwel enigszins uit de omschrijving van de uitzending, ofwel in de andere onderzochte onderwerpen naar voren kwam.

Voor televisie-uitzendingen is het archief van 'beeld en geluid', dat online is te raadplegen, vrijwel de enige bruikbare plek om informatie te vinden en uitzendingen terug te kijken. Via de 'beeld en geluidwiki' is een gecombineerde lijst van radio -en televisieprogramma's beschikbaar.²⁷ Per programma wordt er daar een beschrijving van de inhoud en het format gegeven. Op basis van die informatie is er een selectie gemaakt van vijf programma's die geschikt zijn om te onderzoeken, allen uitgezonden door de publieke omroep. De reden daarvoor is dat programma's van commerciële omroepen niet beschikbaar zijn om te bekijken. Bovendien zijn programma's van de commerciële omroep er vaker op gericht om amusement te leveren dan om bijvoorbeeld programma's te maken die gericht zijn op inhoudelijke discussie.²⁸ Naast dat het programma's dienen te zijn die de actualiteit en/of opinie behandelen is het voor dit onderzoek eveneens van belang dat er per uitzending een omschrijving wordt gegeven van de inhoud van de uitzending. Op die manier is het mogelijk om gericht en efficiënter onderzoek te doen, in plaats van alle uitzendingen gedurende een hele periode te bekijken. Bij een aantal programma's in de collectie van 'beeld en geluid', die via een speciale zoekfunctie is te raadplegen²⁹, is die omschrijving beschikbaar. Daarin wordt onder meer wordt vermeld welke gasten in het programma zijn geweest en wat de gespreksonderwerpen waren. Helaas is dergelijke informatie niet voor elk programma beschikbaar, waardoor er een aantal programma's zijn afgevallen. Er is voor gekozen om de nadruk te leggen op praat -en discussieprogramma's, waarin het veelal draait om opinie en actualiteit en waaruit een goed beeld kan worden opgemaakt van de mate waarin iets speelt in het publieke debat. Zodoende is er een selectie gemaakt van vijf programma's; 'Barend & Witteman', 'Rondom tien', 'Buitenhof', 'Het elfde uur' en 'Nova'. De eerste vier zijn praatprogramma's, weliswaar met een verschillende insteek, maar allen draaien ze om actualiteit en discussie.³⁰ NOVA daarentegen is een actualiteitenprogramma, gericht op achtergronden bij het dagelijkse nieuws.³¹ Er worden gesprekken gevoerd over en commentaar geleverd bij het nieuws, waardoor het eveneens een bron is van meningen over de actualiteit en een goed beeld geeft van de mate waarin een onderwerp speelt in het publieke debat.

Na het maken van de selectie van te onderzoeken programma's is via de gegeven informatie per uitzending bekeken of de gezochte kritiek in enige vorm aan bod kwam. De uitzendingen waarbij dat inderdaad het geval leek zijn bekeken in het gebouw van Beeld en Geluid, waar alle uitzendingen zonder aanvraag bekeken konden worden. In totaal zijn er bijna vijftig uitzendingen bekeken, op basis van vermoedelijke geschiktheid na het bekijken van de informatie per uitzending. Vaak is het namelijk mogelijk gebleken op basis van die informatie een goede inschatting te maken van de geuite kritiek. De uitzendingen die eveneens enige vorm van kritiek bevatten op onderwerpen als het asielbeleid en de politiek, maar niet zijn aangevraagd, leken op basis van de gegeven informatie voornamelijk inhoudelijk van aard. Ze bevatten niet een groter gevoel van onbehagen en scherpe kritiek op het beleid ten aanzien van bepaalde onderwerpen, maar zijn meer gericht op specifieke problemen en

---

²⁷ Beeld en Geluid, <<http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Categorie:Genres>> [geraadpleegd op 15-05-2017].

²⁸ Bakker, *Communicatiekaart van Nederland*, 143-144.

²⁹ Beeld en Geluid, <<http://zoeken.beeldengeluid.nl/internet/index.aspx>> [geraadpleegd op 17-05-2017].

³⁰ Beeld en Geluid, <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Barend_%26_Witteman> [geraadpleegd op 09-06-2017]; Beeld en Geluid, <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Rondom_tien> [geraadpleegd op 09-06-2017]; Beeld en Geluid, <<http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Buitenhof>> [geraadpleegd op 09-06-2017]; Beeld en Geluid, <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Het_elfde_uur> [geraadpleegd op 09-06-2017].

³¹ Beeld en Geluid, <<http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Nova>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

veelal in de vorm van aanbevelingen, hetgeen hier niet naar wordt gezocht. Om die reden zijn ze dan ook buiten beschouwing gelaten.

Naast televisie is er onderzoek gedaan binnen kranten. In tegenstelling tot de televisie is voor kranten niet slechts één plek beschikbaar waar historische kranten te raadplegen zijn. Een deel van de kranten is online beschikbaar via de website van LexisNexis³², maar niet elke krant is gedigitaliseerd, of slechts gedeeltelijk. Kranten die niet digitaal beschikbaar zijn kunnen geraadpleegd worden in de Koninklijke Bibliotheek, waar zich een enorme hoeveelheid aan beschikbare kranten bevindt. Er is er hier voor gekozen om naar een tweetal kranten te kijken, namelijk het 'NRC Handelsblad' en 'De Telegraaf'. Het NRC heeft doorgaans het imago een kwaliteitskrant te zijn, terwijl De Telegraaf zich meer zou richten op amusement. Het NRC spreekt dan ook veelal een hoger opgeleid lezerspubliek aan, terwijl De Telegraaf zich meer richt op 'de gewone man', en zodoende een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking aanspreekt.³³ Op die manier is wederom gepoogd een zo breed mogelijk spectrum te bekijken en de kans op gevonden kritiek te verhogen. De twee doelgroepen zijn immers vaak kritisch op andere terreinen en vinden andere zaken belangrijk. Waar beide kranten daarentegen wel overeenkomen is hun rechtse signatuur, zij het in verschillende mate. De Telegraaf is een vrij uitgesproken rechtse krant, terwijl het NRC veelal ook rechts van het midden wordt geschaard. Over dat laatste valt overigens nog te twisten, maar zeker in verhouding tot andere kwaliteitskranten als de Volkskrant en Trouw bevindt het NRC zich meer aan de rechterkant van het politieke spectrum. Deze rechtse insteek van beide kranten heeft vermoedelijk tot gevolg dat vooral meningen zullen worden gehoord die meer van rechtse aard zijn. Omdat Fortuyn zelf en de kritiek die hij leverde ook veelal van rechtse aard waren is het op die manier waarschijnlijk mogelijk om eerder kritiek te vinden die vergelijkbaar is met de kritiek die door Fortuyn werd geuit. Mocht die kritiek er immers zijn geweest, zal die eerder in een rechtse krant hebben doorgeklonken dan in een linkse krant. Het feit dat er enkel kranten aan de rechtse kant van het spectrum zijn onderzocht is bovendien geen probleem, omdat het hier slechts het doel is om te achterhalen of er al in enige mate kritiek te horen was vergelijkbaar met de kritiek door Fortuyn, hetgeen zoals betoogd vermoedelijk het eerst naar boven komt in kranten van een meer rechtse signatuur. Uiteraard is het belangrijk om hierbij in het achterhoofd te houden dat het om deze reden geen representatieve afspiegeling is van de hoeveelheid kritiek die er werd gegeven van 1998 tot 2001.

Voor het NRC bleek het mogelijk om uitsluitend via LexisNexis onderzoek te doen. Door via de zoekfunctie binnen het NRC te zoeken naar opinie zijn er ruim zesduizend resultaten gevonden en bekeken. Zo is voor de gehele periode de opiniepagina van het NRC onderzocht. Dat is immers de plek waar mensen hun mening kunnen geven en onvrede vanuit de samenleving naar boven komt. Het overige deel van de krant gaat weliswaar ook over de actualiteit, maar is vaak enkel gericht op het brengen van nieuws in plaats van meningen. Daarnaast is het omwille van de tijd niet mogelijk gebleken om voor de gehele onderzochte periode dagelijks de totale krant te bestuderen. Om wel een goed beeld te krijgen van de ontwikkeling van de discussie over de onderzochte onderwerpen is er voor gekozen om de opiniepagina te onderzoeken, die dagelijks verschijnt en zodoende in die behoefte voorziet.

Waar het NRC geheel beschikbaar is op LexisNexis is dat voor De Telegraaf niet het geval. Om te beginnen is De Telegraaf pas vanaf 1999 beschikbaar, terwijl het onderzoek loopt vanaf 3 augustus 1998. Daarnaast zijn er slechts gedeelten gedigitaliseerd van De Telegraaf, waardoor er grote stukken ontbreken. Net als bij het NRC is het omwille van de tijd niet mogelijk gebleken om voor de gehele onderzochte periode dagelijks de totale krant te bestuderen. Waar het NRC echter een vaste

---

³² LexisNexis, <<http://academic.lexisnexis.nl.ru.idm.oclc.org/>>.

³³ Bakker, *Communicatiekaart van Nederland*, 6-7.

opiniepagina heeft waar dagelijks door allerlei mensen hun mening wordt gegeven, geldt dat niet voor De Telegraaf. Er bestaat wel een rubriek waar lezers uiterst kort hun mening kunnen verkondigen, maar die komt slechts sporadisch voor. Een rubriek die wel dagelijks terugkomt in De Telegraaf is het hoofdartikel. Normaliter is dat een tekst van rond de tweehonderd woorden, geschreven door de redactie, waarin de visie en mening van de krant worden verkondigd. Omdat deze rubriek dagelijks terugkomt en vaak een reactie is op thema's die spelen in de samenleving is er voor gekozen om voor De Telegraaf het onderzoek hierop te baseren. Het gaat hierbij dus niet om directe reacties uit de samenleving, maar om de opvattingen van De Telegraaf zelf. Die hebben echter wel invloed op de opvattingen van burgers. Bovendien worden er enkel thema's behandeld die binnen de samenleving onderwerp van gesprek zijn. De keuze voor hoofdartikelen heeft wel tot gevolg dat het niet mogelijk is om De Telegraaf en het NRC met elkaar te vergelijken, maar omdat dat niet het doel van het onderzoek is vormt dat geen probleem.

Kritiek door Fortuyn

‘De puinhopen van acht jaar Paars’, de titel alleen al maakt duidelijk dat Fortuyn met zijn in 2002 gepubliceerde boek frontaal de aanval zoekt tegen het dan zittende paarse kabinet Kok-II. Acht jaar regeren wordt door hem zo weggezet als een grote puinhoop. In dit onderzoek wordt gekeken naar eventuele voorlopers van de kritiek die Fortuyn onder andere via dit boek gaf. Zodoende is het een voorwaarde voor het onderzoek om allereerst helder te krijgen wat de kritiek die Fortuyn uitte op het kabinet en de politiek in het algemeen precies behelsde. Pas dan is het mogelijk om gericht te zoeken naar eerdere kritiek die betrekking heeft op dezelfde thema’s als de kritiek die door Fortuyn werd geuit. Bovendien kan op die manier een vergelijking worden gemaakt tussen de kritiek die Fortuyn uitte en de kritiek die van 1998 tot 2001 werd geuit op dezelfde onderwerpen. Om een helder beeld te krijgen van de door Fortuyn geleverde kritiek zal gebruik gemaakt worden van Fortuyns boek ‘De puinhopen van acht jaar Paars’, waarin hij zijn gedachtengoed uiteenzet.

Fortuyn kaart in zijn werk ‘puinhopen van acht jaar Paars’ een grote hoeveelheid aan zaken aan, waarvan hij vindt dat het er slecht mee gesteld is in Nederland. Vaak wordt het daarbij zeer inhoudelijk en gaat hij in op specifieke problemen op bepaalde terreinen, waarna hij bovendien een aantal aanbevelingen doet. Het doel van dit artikel is echter niet om van al die specifieke zaken na te gaan of ze al eerder werden aangekaart, wat dan ook de reden is dat ze ook niet allemaal apart hier zullen worden behandeld. Uiteraard zal er ook eerder al kritiek zijn geweest op specifieke onderwerpen, er is immers altijd wel iemand die het oneens is met bepaalde zaken. Waar het hier echter om gaat is de rode draad die door het verhaal van Fortuyn heenloopt en de grote onderwerpen die hij aankaart.

Zo is Fortuyn volgens de literatuur een van de eerste personen die zonder een blad voor zijn mond te nemen ingaat tegen het asielbeleid en de multiculturele samenleving. Dat is dan ook een van zijn belangrijkste punten, waar hij veel steun door zou verkrijgen. Bovendien valt hij tegelijkertijd de islam aan. Hij noemt de islamitische cultuur een ‘achterlijke cultuur’ en plaatst deze tegenover onze waarden, die hij als moderniteit beschouwt.³⁴ De reden dat hij hier problemen mee heeft is de rol die de islam is gaan spelen in Nederland. Fortuyn stelt namelijk dat de integratie van allochtonen voornamelijk is gefaald, terwijl hij van mening is dat mensen die van elders komen zich aan dienen te passen aan onze normen en waarden. Dat gebeurt echter niet, wat zorgt voor segregatie en andere problemen, voornamelijk in de grote steden.³⁵ Hij stelt dan ook dat “een rigoureuze ombuiging van het vreemdelingenbeleid in het algemeen en het asiel- en gezinsherenigingsbeleid in het bijzonder” dringend noodzakelijk zijn.³⁶ Veel vluchtelingen zijn volgens Fortuyn eerder gelukszoekers. De opvangcapaciteit van asielzoekers dient dan ook te worden ingekrompen en asielzoekers moeten worden uitgezet indien uitgeprocedeerd. ‘De Linkse Kerk verhindert dit alles echter, en ook rechtser politici als Bolkestein maken zich niet hard genoeg, aldus Fortuyn.³⁷

Wat verder sterk naar voren komt zijn de problemen in de zorg en het onderwijs. Fortuyn geeft aan dat er op deze gebieden sprake is van een steeds verder toegenomen bureaucratie en managementoverhead. Dat is volgens hem onder meer een kwalijke zaak omdat het een van de oorzaken is voor een afgenomen arbeidsproductiviteit in deze sectoren. Bovendien is er sprake van een verloren menselijke maat door zaken als schaalvergroting en wederom bureaucratie. Hij geeft bij

---

³⁴ Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (Rotterdam, 2002), 154.

³⁵ Fortuyn, *De puinhopen*, 160-163.

³⁶ Ibidem, 160.

³⁷ Ibidem, 160-165.

al deze zaken vele voorbeelden om zijn punt duidelijk te maken, onder meer op basis van ervaringen uit zijn eigen leven.³⁸

Een ander punt dat zowel expliciet als impliciet door het hele verhaal terugkomt is de kritiek die Fortuyn heeft op de politiek. Hij begint zijn betoog met een aanval hierop, waarna gedurende de hele tekst terugkomt hoe slecht het gesteld is met de zittende politiek. In het begin komt naar voren dat de democratie in Nederland is uitgehold. Onze vertegenwoordigers vertegenwoordigen ons zonder zich om ons te bekommeren. Fortuyn praat in termen van een elite van regenten die de sentimenten onder het volk volledig negeert. Het land wordt bestuurd door een gesloten groepje mensen, door Fortuyn ook wel 'De Haagsche Kaasstolp' genoemd, dat geen oog heeft voor de burgers en lak heeft aan democratie.³⁹

Het gaat hier zodoende om een algehele onvrede over de huidige gang van zaken op tal van onderwerpen, waarvan het probleem van de integratie en de rol van de politiek de belangrijkste vormen. Naast hele praktische kritiek -en aanbevelingspunten komt in zijn verhaal vooral terug dat Fortuyn van mening is dat door het beleid van onder meer premier Kok en zijn kabinet veel zaken in Nederland een puinhoop zijn geworden. Hij haalt dan ook hard uit naar alle politici die dit hebben laten gebeuren en is zeer kritisch op de sterk toegenomen bureaucratie, managementoverhead en het asielbeleid. Hij uit zijn kritiek zodoende veelal ook niet op een opbouwende manier, maar gaat vol in de aanval en neemt geen blad voor zijn mond.

Nu duidelijk is wat de kritiek van Fortuyn behelsde en op welke manier hij die kritiek uitte kan worden overgegaan op het daadwerkelijke bronnenonderzoek. Daarbij zal zodoende gelet worden op zowel de inhoud van kritiek als de toon waarop deze gegeven wordt. Het gaat niet om technische kritiek op bepaalde specifieke onderwerpen, maar om een groter onbehagen en ongenoegen dat doorklinkt in de kritiek. Technische kritiek op bepaalde onderwerpen is immers van alle tijden, terwijl een algeheel ongenoegen veelal wordt gelinkt aan de opkomst van Fortuyn. Naast de inhoud zal bovendien worden gelet op de toon waarop kritiek wordt geuit, om het te kunnen vergelijken met de harde toon die Fortuyn aansloeg. De resultaten hiervan zullen in de komende hoofdstukken worden behandeld.

---

³⁸ Fortuyn, *De puinhopen*, 17-70.

³⁹ *Ibidem*, 7-15.

Kritiek op televisie

Het eerste mediakanaal waar onderzoek naar is gedaan is televisie. Het is de verwachting dat er weinig met Fortuyn vergelijkbare kritiek te horen zal zijn, gezien de bevindingen in de literatuur, waarin werd gezegd dat de kritiek tot de opkomst van Fortuyn veelal onder de oppervlakte bleef. Indien er echter al wel kritische geluiden blijken te zijn geweest is de kans groot dat die op de televisie hoorbaar zijn geweest. Het is immers een zeer toegankelijk medium, waar bovendien veel over de actualiteit wordt gesproken.

Voor dit onderzoek is gebruikt gemaakt van vijf verschillende programma's. Dat zijn Barend & Witteman, Randon Tien, Het elfde uur, Nova en Buitenhof. Omdat de verwachte resultaten gezien de verschillen tussen de programma's vermoedelijk zeer verschillend zullen zijn is er voor gekozen om de resultaten per programma te behandelen. Nadat alle vijf programma's de revue zijn gepasseerd zal er vervolgens een overkoepelende conclusie worden opgemaakt van de mate en inhoud van de geleverde kritiek wat betreft de televisie als mediakanaal.

Barend & Witteman

Het eerste televisieprogramma dat is onderzocht is Barend & Witteman, een praatprogramma van de VARA dat elke werkdag in de vooravond live werd uitgezonden op Nederland 3. Het programma werd afwisselend gepresenteerd door Sonja Barend en Paul Witteman, die met één of meerdere gasten praatten over een onderwerp uit de actualiteit.⁴⁰ In totaal zijn er gedurende de periode tussen 3 augustus 1998 en 20 augustus 2001 bijna vijfhonderd uitzendingen van Barend & Witteman uitgezonden. Van die bijna vijfhonderd uitzendingen zijn er slechts elf geschikt bevonden voor het onderzoek, welke dan ook zijn bekeken. De onderwerpen die daarbij het meest terugkomen zijn het asielbeleid en de integratie van allochtonen of minderheden, die veelal verband houden met elkaar. Er zijn drie uitzendingen bekeken uit januari 1999, die alle dit thema behandelen. Twee daarvan behandelen de criminaliteit onder allochtone jongeren, in het bijzonder Marokkanen. Het gaat daarbij onder andere over de verschillen tussen normen en waarden van Marokkanen en Nederlanders, maar er wordt geen enkele kritiek geleverd op de overheid of de politiek. De discussie is puur inhoudelijk, en veel zaken worden bovendien genuanceerd.⁴¹ Ook de overige uitzendingen over dit thema kennen geen harde kritiek op de overheid en politiek of een uiting van een groter onbehagen jegens de politiek. Het beleid wordt weliswaar een aantal keer stevig afgekeurd en de gebrekkige integratie van allochtonen wordt twee keer gehekeld, maar van een onbehagen jegens de politiek is geen sprake. Het uitzetbeleid dient volgens een aantal sprekers echter wel strikter te worden, waar volgens hen een taak ligt voor de overheid. Op het gebied van de zorg, waar drie uitzendingen aan zijn gewijd, is de kritiek enigszins zwaarder. Minister Borst wordt zelfs eenmaal 'dood door schuld' verweten, als gevolg van de wachtlijsten die zij zou hebben laten ontstaan.⁴² De meeste kritiek heeft echter betrekking op de enorme regelgeving en bureaucratie, wat als een van de belangrijkste oorzaken wordt gezien van de problemen in de zorg. De verantwoordelijkheid daarvoor wordt bij de politiek gelegd, die de problemen met wat extra geld denkt op te lossen, maar geen oog heeft voor de werkelijke problemen, zoals in de uitzending van 24 januari 2000 wordt gezegd.⁴³ Deze kritiek is echter vooral op een specifiek punt gericht, en er klinkt niet net als bij Fortuyn een groter onbehagen jegens de politiek in door. Wat echter wel overeenkomt met Fortuyns kritiek is de nadruk op de uit de hand gelopen bureaucratie en regelgeving in de zorg. Die kritiek komt eveneens terug in de twee uitzendingen over het onderwijs.

---

⁴⁰ Beeld en Geluid, <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Barend_%26_Witteman> [geraadpleegd op 09-06-2017].

⁴¹ 'Barend & Witteman', VARA (5 januari 1999); 'Barend & Witteman', VARA (6 januari 1999).

⁴² 'Barend & Witteman', VARA (18 september 2000).

⁴³ 'Barend & Witteman', VARA (24 januari 2000).

Verder is echter ook daar geen sprake van harde kritiek op de politiek of een gevoel van onbehagen, maar is de discussie vooral technisch van aard.⁴⁴

NOVA

Het volgende onderzochte programma, NOVA, werd evenals Barend & Witteman dagelijks uitgezonden. Het is een gemeenschappelijke productie van de NOS, de NPS en de VARA en werd afwisselend gepresenteerd door een aantal verschillende presentatoren. In tegenstelling tot de andere programma's is NOVA geen praatprogramma, maar worden er achtergronden gegeven bij het nieuws van de dag. Wel is er vaak iemand te gast in de studio die kennis van zaken heeft.⁴⁵ Er zijn in totaal bijna duizend uitzendingen geweest van 3 augustus 1998 tot 20 augustus 2001, waarvan er zeventien geschikt zijn gebleken om meegenomen te worden in het onderzoek en zijn bekeken. De meeste van die uitzendingen, elf in totaal, behandelen het thema asielbeleid en integratie. Vooral het uitzettingsbeleid, dat te loyaal en inconsequent zou zijn, wordt aan kritiek onderworpen. Het zou een aanzuigende werking hebben op vluchtelingen, zoals Henk Kamp, woordvoerder van de VVD op dit gebied, betoogde in de uitzending van 5 juni 2001.⁴⁶ Ook de integratie van allochtonen wordt meermaals behandeld, onder meer als gevolg van vermeende criminaliteit onder deze groep. Bij beide onderwerpen is de kritiek echter niet zo zeer gericht op de politiek. De enkele keer dat dat wel het geval is, is de kritiek inhoudelijk van aard, en klinkt er geen onbehagen jegens de politiek in door. Evenals het geval was bij Barend & Witteman is ook hier de kritiek op het gebied van de zorg minder mild, en moet de politiek het eveneens ontgelden. Vanaf 2000 verschijnen er vijf uitzendingen waarin de regelgeving en bureaucratie in de zorg worden bekritiseerd en de politiek wordt verweten niet genoeg te doen aan de vele problemen. Geld alleen is niet genoeg, het systeem dient te worden veranderd. Qua inhoud lijkt dit sterk op de kritiek die Fortuyn later zou leveren met betrekking tot de zorg. Qua toon is het echter milder van aard en het is vooral gericht op het specifieke terrein van de zorg. Zodoende bevat het geen algehele onvrede over de politiek en de overheid. De enige uitzending van NOVA waarin die onvrede wel naar voren komt is die van 17 oktober 1998, waarin onderzoek wordt gedaan naar het vertrouwen in het kabinet Kok-II.⁴⁷ Daaruit blijkt dat het vertrouwen enorm is gedaald en het kabinet een dikke onvoldoende krijgt, wat aan lijkt te tonen dat er wel degelijk een bepaalde mate van ongenoegen bestond over de politiek.

Random tien

In tegenstelling tot de vorige twee programma's is Ransom tien een programma dat niet dagelijks maar wekelijks werd uitgezonden. Het werd uitgezonden door de NCRV en gepresenteerd door Cees Grimbergen. Ransom tien is een praatprogramma dat, in verhouding tot bijvoorbeeld Barend & Witteman, sterk gericht is op discussie. Er is dan ook niet alleen plaats voor prominente gasten, maar er worden tevens 'gewone burgers' gehoord, die persoonlijk ervaring hebben met het besproken onderwerp.⁴⁸ Er zijn iets minder dan zestig uitzendingen geweest gedurende de onderzochte periode. Van die zestig uitzendingen zijn er drie geschikt bevonden voor het onderzoek, welke dan ook zijn bekeken. De uitzending van 12 januari 1999 behandelt de verschillen tussen normen en waarden van allochtonen en autochtonen. Daarbij wordt de islam een aantal keer genoemd als oorzaak van de slechte integratie van allochtonen, hetgeen Fortuyn later ook zou betogen. Men zou zich moeten aanpassen, sommige gebruiken binnen de islam kunnen niet door de beugel volgens een deel van het

---

⁴⁴ 'Barend & Witteman', VARA (22 maart 2000); 'Barend & Witteman', VARA (31 januari 2001).

⁴⁵ Beeld en Geluid, <<http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Nova>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

⁴⁶ 'Barend & Witteman', VARA (5 juni 2001).

⁴⁷ 'Barend & Witteman', VARA (17 oktober 1998).

⁴⁸ Beeld en Geluid, <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Ransom_tien> [geraadpleegd op 09-06-2017].

publiek.⁴⁹ Ook de uitzending van 17 mei 2001, uitgezonden als gevolg van uitspraken van een imam gericht tegen homo's, kent enige negatieve sentimenten wat betreft de islam.⁵⁰ De uitzending van 30 september 1999 gaat over illegalen in Nederland. Het is een discussie tussen voor -en tegenstanders van een strenger asiel -en uitzettingsbeleid. Onder meer Henk Kamp is bang voor een aanzuigend effect als de regels niet strenger worden en strikter worden gehandhaafd, maar hij ondervindt veel tegenstand.⁵¹ De discussies in de drie bekeken uitzendingen zijn zodoende alle drie gericht op onderwerpen die Fortuyn ook aan zou kaarten. Het grote verschil is echter ook hier dat daarbij geen harde kritiek op de politiek wordt gegeven en er al helemaal geen gevoel van onbehagen ten aanzien van de politiek wordt geuit. De toon is anders, al is Kamp wel voor een zeer streng asielbeleid.

Het elfde uur

Net als Rndom tien is Het elfde uur een programma dat wekelijks werd uitgezonden. De presentatie was in handen van Andries Knevel en het werd uitgezonden door de EO. Het is een praatprogramma, waarin het doorgaans ging over politiek, geloof, cultuur of wetenschap.⁵² Er zijn in totaal iets meer dan tachtig uitzendingen geweest in de onderzochte periode, waarvan er slechts vier geschikt zijn bevonden om mee te nemen in het onderzoek en zijn bekeken. Twee hiervan bleken achteraf niet bruikbaar, omdat ze geen enkele vorm van kritiek bevatten. Van de overige twee uitzendingen is er één een gesprek met wederom Henk Kamp over het asielbeleid, wat volgens hem strenger moet. Er komen volgens hem te veel economische vluchtelingen naar Nederland, wat Fortuyn later ook zou betogen.⁵³ Zijn kritiek is echter steevast inhoudelijk van aard. Er klinkt daarbij dan ook op geen enkele manier een groter ongenoegen over de politiek in door, wat logisch lijkt gezien zijn functie als Tweede Kamerlid. In de andere uitzending is Fortuyn zelf te gast en hekelt hij de gang van zaken in de zorg op dezelfde punten als in zijn boek. Wat echter opvalt is dat ook hij vooral opbouwende kritiek levert en de politiek daarbij veelal ontziet.⁵⁴

Buitenhof

Het laatste programma dat is onderzocht is Buitenhof. Evenals de vorige twee programma's werd Buitenhof wekelijks uitgezonden. Het werd afwisselend gepresenteerd door verschillende presentatoren en is een gezamenlijke productie van de NPS, de VPRO en de VARA. Het is een discussieprogramma waarin, in tegenstelling tot de andere praatprogramma's, voornamelijk de politiek centraal staat. Bovendien verschijnen er louter prominente gasten.⁵⁵ Er zijn ruim 130 uitzendingen geweest van 3 augustus 1998 tot 20 augustus 2001, waarvan er dertien geschikt zijn bevonden en zodoende zijn bekeken. Ook hier houden de meeste uitzendingen verband met het asielbeleid en de integratie van allochtonen. Zo wordt er een aantal keer gepleit voor een strenger beleid, waarbij vooral wordt gewezen op de vele economische vluchtelingen.⁵⁶ Deze kritiek is onder meer weer afkomstig van Kamp en bevat zodoende geen onbehagen ten aanzien van de politiek. Er worden veelal aanbevelingen gedaan over het beleid, ook wat betreft de integratie van allochtonen. De kritiek is zodoende mild van toon ten opzichte van Fortuyn, al komt het inhoudelijk wel overeen. Ook in de enige uitzending waarin kritiek wordt gegeven op de zorg betreft het een inhoudelijke

---

⁴⁹ 'Rndom tien', *NCRV* (12 januari 1999).

⁵⁰ 'Rndom tien', *NCRV* (17 mei 2001).

⁵¹ 'Rndom tien', *NCRV* (30 september 1999).

⁵² Beeld en Geluid, <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Het_elfde_uur> [geraadpleegd op 09-06-2017].

⁵³ 'Het elfde uur', *EO* (10 oktober 2000).

⁵⁴ 'Het elfde uur', *EO* (22 maart 1999).

⁵⁵ Beeld en Geluid, <<http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Buitenhof>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

⁵⁶ 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (4 oktober 1998); 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (28 februari 1999);

'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (2 mei 1998).

discussie, zonder de politiek daarbij af te vallen. Wel worden de te grote bureaucratie en regelgeving in de zorg als oorzaak genoemd voor de vele problemen, waaronder de wachtlijsten.⁵⁷ Er zijn daarnaast ook een aantal uitzendingen bekeken waarin wel kritiek op de politiek leek voor te komen. Ook die kritiek bleek echter inhoudelijk van aard en toont geen gevoel van onbehagen ten aanzien van de politiek, wat een logisch gevolg is van het feit dat de critici hier zelf voornamelijk politici zijn. De enige die enigszins de politiek als geheel bekritiseert is Fortuyn zelf in de uitzending van 5 september 1999. Dat doet hij echter in relatief zachte bewoordingen en voornamelijk op een opbouwende manier.⁵⁸ Van een gevoel van onbehagen ten aanzien van de politiek lijkt dus ook bij Buitenhof geen sprake te zijn geweest.

Alles bij elkaar kan worden gesteld dat bepaalde onderwerpen die Fortuyn later zou aankaarten ook al hoorbaar waren op televisie van 3 augustus 1998 tot 20 augustus 2001, zij het in sterk verschillende mate en anders qua toon. Zo wordt de grote bureaucratie en vele regelgeving in de zorg een aantal keer gehekeld en zijn er meerdere malen oproepen tot een strenger asielbeleid, met name tegenover economische vluchtelingen. Ook de beperkte integratie van allochtonen wordt behandeld, waarbij de islam een aantal keer als oorzaak daarvan wordt gezien. Inhoudelijk is er zodoende al kritiek hoorbaar die vergelijkbaar is met de kritiek die Fortuyn zou uiten. De politiek wordt daarbij ook een aantal keer bekritiseerd, maar die kritiek is voornamelijk gericht op de inhoud. De politiek als geheel wordt daarbij dan ook niet aangevallen en er is geen sprake van een gevoel van onbehagen. Zelfs Fortuyn, die een aantal keer zijn mening laat horen, gebruikt nog niet de harde bewoordingen die hij onder meer in 'De puinhopen van acht jaar Paars' zou laten horen. Inhoudelijk komt de kritiek die Fortuyn zou gaan uiten zodoende al meermaals aan de orde, maar qua toon is de kritiek niet vergelijkbaar met de kritiek door Fortuyn en een groter onbehagen en ongenoegen ten aanzien van de politiek komt in zijn geheel niet voor in de onderzochte programma's. Bovendien moet er een kanttekening worden geplaatst bij het gegeven dat de kritiek qua inhoud wel meermaals overeenkomt met de kritiek die Fortuyn zou gaan uiten. Het gaat immers om een fractie van de totale hoeveelheid aan doorzochte uitzendingen, wat aan lijkt te tonen dat de kritiek op deze punten nog slechts marginaal was.

---

⁵⁷ 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (8 april 2001).

⁵⁸ 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (5 september 1999).

Kritiek in kranten

Evenals het geval was bij televisie is de verwachting dat in kranten relatief weinig kritiek werd geuit op de door Fortuyn aangekaarte onderwerpen. Zoals eerder vermeld bleven de gevoelens van onbehagen tot de opkomst van Fortuyn immers voornamelijk onder de oppervlakte. Het is echter wel zeer waarschijnlijk dat eventuele kritische geluiden over de gezochte onderwerpen, indien aanwezig, zichtbaar zullen zijn geweest in kranten, net als op de televisie. Zoals eerder vermeld is het omwille van de beperkte omvang van het onderzoek niet mogelijk gebleken de twee onderzochte kranten, het NRC en De Telegraaf, gedurende de totale periode dagelijks in zijn geheel te onderzoeken. Om die reden is er voor gekozen om te kijken naar de opiniepagina van het NRC en de hoofdartikelen in De Telegraaf, twee plekken waar vermoedelijk de meeste kritiek te vinden is, mits die er blijkt te zijn geweest.

NRC Handelsblad

Als eerste is er onderzoek gedaan naar de opiniepagina van het NRC. Het zoeken binnen de opiniepagina van het NRC in LexisNexis leverde meer dan zesduizend resultaten op, verspreid over de periode van 3 augustus 1998 tot 20 augustus 2001. Slechts een klein deel van de gevonden opinieartikelen bleek echter een algeheel ongenoegen te bevatten over onderwerpen als de zorg, het onderwijs, het asielbeleid en de multiculturele samenleving en in het bijzonder de politiek, die volgens Fortuyn de veroorzaker was van alle ellende. Al te technische kritiek op specifieke onderwerpen binnen deze terreinen is niet meegenomen, omdat hier, zoals eerder al vermeld, wordt gezocht naar een groter onbehagen en ongenoegen dat doorklinkt in de kritiek. Technische kritiek op bepaalde onderwerpen is immers van alle tijden, terwijl een algeheel ongenoegen wordt gelinkt aan de opkomst van Fortuyn.

Van de meer dan zesduizend resultaten zijn er, mede daardoor, slechts 31 geschikt bevonden voor het onderzoek. Van die 31 bevat het grootste deel kritiek op het asielbeleid, de integratie van allochtonen en de politiek. Wat betreft het asielbeleid en de integratie van allochtonen is voornamelijk aan het begin van de onderzochte periode kritiek te horen. In 1998 en 1999 gaat het daarbij vooral over het stroperige asielbeleid, dat ervoor zorgt dat er steeds meer asielzoekers zijn die nog niet in de asielprocedure zijn betrokken. Deze kritiek is echter veelal mild van aard en bevat zodoende vaker aanbevelingen dan dat de politiek hard wordt aangevallen. Dat wil echter niet zeggen dat de politiek in zijn geheel niet wordt bekritiseerd. Zo wordt er op 28 oktober 1998 gesproken van een crisis in de opvang van asielzoekers, die in stand wordt gehouden doordat “de politieke besluitvorming steeds meer een sfeer van pappen en nathouden uitstraalt”. Bovendien wordt gesteld dat het kabinet “faalt” in haar besluitvorming.⁵⁹ De kritiek die in deze periode wordt gegeven heeft echter een ander karakter dan de kritiek die Fortuyn zou uiten. De politiek wordt veel minder hard aangevallen en de focus ligt veel minder sterk op de rol van de vluchteling in de problemen. Waar Fortuyn de integratie als totaal mislukt beschouwde en de islam middels haar ‘achterlijke cultuur’ als oorzaak daarvan zag heeft de kritiek in het NRC gedurende de jaren 1998 en 1999 vaak ook oog voor de grote nadelen die vluchtelingen ondervinden van het beleid. De kritiek is dus niet zo zeer enkel gericht op het belang van autochtone Nederlanders, maar ook op dat van allochtonen en asielzoekers. Wel wordt er vaak betoogd voor een strenger beleid, iets wat Fortuyn ook deed.

Na het eerder genoemde artikel van Paul Scheffer van 29 januari 2000 volgen er een aantal artikelen die net als Scheffer hard zijn over de immigratie -en integratiepolitiek, maar het asielbeleid lijkt vanaf 2000 uit het debat verdwenen, althans in het NRC. Dat kan te maken hebben met de strengere wetgeving die door Job Cohen, de toenmalige staatssecretaris van Justitie, werd ingevoerd. Zoals

---

⁵⁹ Nol Vermolen, ‘Asielbeleid is halfslachtig’, *NRC Handelsblad* (28 oktober 1998), 9.

zojuist vermeld werd er echter wel een aantal keer scherpe kritiek geuit op de integratie van allochtonen. Zo verscheen er op 21 maart 2000 een artikel waarin wordt gesteld dat de bereidheid onder allochtonen om te integreren ver te zoeken is. Politici zouden moeten nadenken over een radicaal andere koers. Bovendien wordt de islam verweten een 'vijandige godsdienst' te zijn, die tegenover de 'westerse cultuur' staat.⁶⁰ Scheffers artikel wordt binnen het NRC echter slechts in zeer geringe mate gevolgd door andere kritische artikelen over de multiculturele samenleving. Er zijn zelfs meer artikelen te vinden waarin zijn opvattingen worden genuanceerd dan waarin ze worden gesteund. Wel verschijnen er vanaf 2001 meer artikelen waarin kritische geluiden over de islam zijn te horen, die tevens de mislukte integratie benoemen. Zo wordt er in een artikel op 24 april 2001 gesteld dat de islam fascistische trekjes heeft en andere denkbeelden afwijst, waardoor de integratie van moslims wordt belemmerd.⁶¹ Een ander artikel, gepubliceerd op 5 juni 2001, stelt dat de islam een onbuigzame godsdienst is en zich nooit zal aanpassen aan onze normen en waarden.⁶² Zowel de inhoud als de toon veranderen zodoende gedurende de onderzochte periode. Waar het eerst ging over een te soepel asielbeleid veranderde dat steeds meer in kritiek op de integratie en de negatieve rol van de islam hierin. De kritiek werd gedurende de jaren bovendien steeds harder van toon, waar de aanvallen op de islam een goed voorbeeld van zijn.

Waar er dus aardig wat kritiek te horen is op het asielbeleid en de integratie van allochtonen is dat in veel mindere mate het geval voor onderwerpen als de zorg en het onderwijs. Vrijwel alle artikelen over deze onderwerpen zijn zeer inhoudelijk, en richten zich op aanbevelingen in plaats van verwijten aan de overheid of de politiek. Zo is er welgeteld slechts één artikel waarin de bureaucratie in het onderwijs wordt veroordeeld⁶³, terwijl dat voor de zorg in zijn geheel niet aan bod komt. Wat wel relatief veel terugkomt is kritiek op de politieke elite, die volgens verscheidene artikelen weinig draagvlak zou hebben onder de bevolking. Verspreid over vrijwel de gehele periode verschijnen er een tiental artikelen die de politiek onder meer verwijten lak te hebben aan democratie⁶⁴, te veel hun partijbelangen na te streven⁶⁵ en geen oog te hebben voor burgers en het algemeen belang⁶⁶. Dat doet meteen denken aan 'De puinhopen van acht jaar Paars', waarin Fortuyn soortgelijke verwijten maakte aan het adres van de politiek. Een aantal van deze artikelen zijn in toon bovendien vergelijkbaar met Fortuyn en vallen de politieke elite hard aan, wat onder meer blijkt uit bovenstaande verwijten. Een opvallend gegeven is dat vanaf eind 2000 geen harde kritiek meer te horen is op de politiek, terwijl de razendsnelle opmars van Fortuyn en zijn denkbeelden op dat moment juist relatief dichtbij is.

De Telegraaf

Binnen De Telegraaf is onderzoek gedaan naar alle verschenen hoofdartikelen tussen 3 augustus 1998 en 20 augustus 2001. Dat heeft in totaal bijna duizend resultaten opgeleverd, wat neerkomt op één à twee per dag. Van die bijna duizend artikelen zijn er 24 artikelen geschikt bevonden om mee te nemen in het onderzoek. In verhouding tot het totaal aantal onderzochte artikelen lijkt dat wellicht weinig, maar in vergelijking met de opiniepagina van het NRC is het nog een aanzienlijke hoeveelheid. Evenals bij het NRC is er enkel gefocust op kritiek waar een algehele onvrede in doorschemert.

Overeenkomstig met de bevindingen uit het NRC bevat het grootste deel van de geselecteerde artikelen in De Telegraaf kritiek op het asielbeleid en de integratie van allochtonen. Waar de kritiek in

---

⁶⁰ Piet de Geus, 'Immigratiepolitiek mislukt', *NRC Handelsblad* (21 maart 2000), 6.

⁶¹ Jaap Loeve, 'Hoofddoek en Spijkerbroek 2', *NRC Handelsblad* (24 april 2001), 8.

⁶² Bert Bolle, 'Imams 2', *NRC Handelsblad* (5 juni 2001), 8.

⁶³ Ton van Haperen, 'Managementdenken dreigt onderwijs te vermorzelen', *NRC Handelsblad* (28 juni 2001), 9.

⁶⁴ Mark Kranenburg, 'Ach ja, dat dualisme', *NRC Handelsblad* (8 juni 2000), 9.

⁶⁵ L.G.M. Stevens, 'Partijbelangen doen de publieke zaak geen goed', *NRC Handelsblad* (11 augustus 1998), 7.

⁶⁶ Andries Hoogerwerf, 'Politieke elites moeten geen macht najagen', *NRC Handelsblad* (16 augustus 1999), 7.

het NRC over het asielbeleid echter voornamelijk in de jaren 1998 en 1999 tot uiting kwam is dat in De Telegraaf gedurende de gehele periode een punt van kritiek. Vaak is daarbij de inhoud wel overeenkomstig, waarbij de stroperigheid van de asielprocedures herhaaldelijk onderwerp van kritiek is. Waar de kritiek in het NRC daarbij echter slechts zeer sporadisch ook inging tegen de politiek en veelal in zachte bewoordingen werd geuit, gaan de artikelen in De Telegraaf aanzienlijk meer in tegen de verantwoordelijke bewindspersonen en wordt het beleid vaak aangevallen. De opinieartikelen in het NRC zijn dikwijls meer gericht zijn op aanbevelingen, terwijl in De Telegraaf vaak naast een aanbeveling het beleid wordt afgekeurd. In de hoofdartikelen wordt dan ook veelvuldig gepleit voor een strenger beleid, de genomen maatregelen zijn volgens De Telegraaf veel te soepel. Zo wordt op 9 augustus 1999 gesteld dat met een nieuwe maatregel van Cohen de grens bereikt is en het beleid absoluut niet nog soepeler mag worden.⁶⁷ Op 18 april 2001 wordt in een ander artikel dan ook tot tevredenheid van De Telegraaf geconstateerd dat de PvdA 'eindelijk' erkent dat het asielbeleid is mislukt. Er wordt daarbij nog maar eens onderstreept dat het beleid wel snel strenger dient te worden, onder meer omdat zeventig procent van de asielzoekers in feite gelukszoeker zou zijn.⁶⁸ Dat voorbeeld toont tevens een ander punt aan dat opvalt in de kritiek die wordt gegeven in de hoofdartikelen in De Telegraaf. Er wordt namelijk veel gepraat in tegenstellingen tussen de linkse partijen, in het bijzonder de PvdA, en de VVD. Links zou veel dingen blokkeren, terwijl de VVD zijn mening, die in lijn is met die van De Telegraaf, meer zou moeten doordrukken. Dat is uiteraard niet geheel toevallig, gezien de rechtse signatuur van de krant, zoals eerder al is vermeld. Wel is het iets dat ook in de kritiek die Fortuyn uitte veel terugkomt. In het hoofdstuk waarin de kritiek van Fortuyn is behandeld is immers getoond dat Fortuyn bewoordingen gebruikte als de 'Linkse Kerk', die strengere wetgeving op het gebied van asiel zou blokkeren. Bovendien verweet hij de rechtseren politici dat ze zich niet hard genoeg zouden maken. Precies die twee verwijten worden door De Telegraaf dikwijls gemaakt.

Naast het asielbeleid wordt ook het beleid rondom de integratie van allochtonen meerdere keren bekritiseerd. Wat daarbij opvalt is dat die kritiek pas voor het eerst zichtbaar is vanaf februari 2000, vlak na de publicatie van het artikel van Scheffer in het NRC, waarin hij de multiculturele samenleving als mislukt beschouwt. De Telegraaf steunt die visie en uit sterke kritiek op de multiculturele samenleving en de slechte integratie van allochtonen. Op 19 februari 2000 wordt in navolging van Scheffer bijvoorbeeld gesteld dat Nederland geen multiculturele samenleving is, hetgeen zo zou moeten blijven. De Nederlandse normen en waarden dienen volgens het artikel in stand te worden gehouden en minderheden dienen zich daaraan aan te passen.⁶⁹ Ook deze kritiek lijkt in veel op de kritiek die Fortuyn later zou uiten. Hij was immers eveneens van mening dat mensen die van elders komen zich aan dienen te passen aan onze normen en waarden. Bovendien deed hij dat in soortgelijke harde bewoordingen en stelde hij dezelfde harde eisen aan het asiel -en integratiebeleid. Zo worden asielzoekers in De Telegraaf net als door Fortuyn vaak weggezet als 'gelukszoekers', wat bijvoorbeeld blijkt uit een artikel dat werd gepubliceerd op 13 april 2001, waarin wordt gesteld dat 'de gevoelens van medelijden jegens gelukszoekers eens aan de kant dienen te worden gezet'.⁷⁰

Net als bij het NRC het geval was zijn onderwerpen als de zorg en het onderwijs wel punt van discussie, maar gaat het daarbij vrijwel altijd om inhoudelijke kritiek. Daaruit spreekt zodoende veelal geen algeheel ongenoegen over deze terreinen en de verantwoordelijke personen, hetgeen hier naar gezocht wordt. Wel wordt een aantal keer de enorme bureaucratie en regelgeving in de zorg gehekeld, een punt dat Fortuyn ook sterk zou veroordelen. Net als door Fortuyn wordt dat gezien als de

---

⁶⁷ 'Grens', *De Telegraaf* (7 september 1999).

⁶⁸ 'Eindelijk', *De Telegraaf* (18 april 2001).

⁶⁹ 'Integratie', *De Telegraaf* (19 februari 2000).

⁷⁰ 'Ambities', *De Telegraaf* (13 april 2001).

belangrijkste oorzaak voor alle problemen in de zorg, waardoor geld alleen niet de oplossing is. De politiek wordt hierbij echter veelal buiten beschouwing gelaten. Dat is dan ook een van de weinige punten van verschil tussen de door Fortuyn geuite kritiek en de kritiek in de hoofdartikelen in De Telegraaf. Binnen andere onderwerpen, met name het asiel -en integratiebeleid, wordt er weliswaar relatief veel kritiek geuit op het gevoerde beleid en de daarvoor verantwoordelijke bewindspersonen, maar van een algeheel ongenoegen ten aanzien van de politiek is weinig sprake. Slechts twee keer is er een artikel gewijd aan het tanende vertrouwen in de politiek en de groeiende kloof tussen burgers en politiek.⁷¹

Zowel de opiniepagina in het NRC als de hoofdartikelen in De Telegraaf bevatten van 3 augustus 1998 tot 20 augustus 2001 een aantal uitingen van kritiek en ongenoegen op het gebied van het asielbeleid, de multiculturele samenleving en de politiek. Vooral het asielbeleid en de integratie van allochtonen, een van de belangrijkste punten van kritiek door Fortuyn, wordt veel bekritiseerd in beide kranten. Daarbij valt echter op dat in het NRC de kritiek veel meer gericht is op aanbevelingen en milder is qua toon dan Fortuyn, terwijl in De Telegraaf juist wel politici worden aangevallen. De kritiek op de integratie van minderheden en de multiculturele samenleving ontstaat in beide kranten pas na de publicatie van het artikel van Paul Scheffer op 29 januari 2000. De Telegraaf sluit zich aan bij zijn visie, en tevens die van Fortuyn, terwijl Scheffer in het NRC weinig bijval vindt. In het NRC wordt wel vanaf 2001 meer kritiek geuit op de islam, waarbij een met Fortuyn vergelijkbare toon wordt aangeslagen. Dat is een van de twee punten waarop de kritiek in het NRC behoorlijk overeenkomt met de later door Fortuyn geuite kritiek. Het andere punt is het harde oordeel dat wordt geveld over de politieke elite, die het belang van de burger zou verwaarlozen en enkel macht na zou streven, wat geheel in lijn is met de verwijten van Fortuyn aan het adres van de politiek. Twee andere punten die Fortuyn later aan zou kaarten, hetzij minder belangrijk dan de zojuist behandelde onderwerpen, zijn de problemen in de zorg en het onderwijs, in het bijzonder als gevolg van de enorme bureaucratie. In het NRC komt dat vrijwel in het geheel niet aan bod, terwijl in De Telegraaf enkel de bureaucratie in de zorg wordt bekritiseerd. In beide gevallen wordt er wel aandacht aan besteed, maar gaat het vrijwel altijd over inhoudelijke punten, en niet zo zeer over een groter ongenoegen. Al met al kan gesteld worden dat er wel degelijk al enige kritiek zichtbaar was die vergelijkbaar is met de kritiek die Fortuyn later zou uiten. Er bestond al ongenoegen over de gang van zaken rondom het asielbeleid en de moeizame integratie van allochtonen en de politiek kreeg al meerdere malen dezelfde verwijten te horen die Fortuyn zou maken aan hun adres. Hierbij dient echter wel een belangrijke kanttekening te worden geplaatst. Er waren namelijk wel kritische geluiden te horen, maar in verhouding tot de hoeveelheid onderzochte artikelen is de mate van kritiek zeer beperkt.

---

⁷¹ 'Omstreden', *De Telegraaf* (21 juni 1999); 'Fatsoen', *De Telegraaf* (4 november 1999).

Conclusie

Volgens de literatuur bestond er tijdens het tweede paarse kabinet een groeiende onvrede binnen de samenleving over de gang van zaken rondom thema's als het asielbeleid en de multiculturele samenleving. Fortuyn zou die gevoelens vervolgens hebben aangesproken, waarna ze het publieke debat gingen beheersen. Uit het onderzoek dat hier is uitgevoerd lijkt echter een iets andere conclusie gerechtvaardigd te zijn. Daarbij moet allereerst wel uitdrukkelijk worden vermeld dat het op basis van de onderzochte bronnen niet mogelijk is vergaande conclusies te trekken. Wegens de beperkte omvang van het onderzoek is het niet mogelijk gebleken om een alomvattend onderzoek uit te voeren, maar zijn er keuzes gemaakt bij de selectie van bronnen. Op basis van de onderzochte bronnen is het echter wel mogelijk een inschatting te maken in hoeverre er al kritiek te horen was van 3 augustus 1998 tot 20 augustus 2001 die vergelijkbaar is met de later door Fortuyn geuite kritiek.

Zowel op televisie als in kranten was er in de onderzochte periode al kritiek hoorbaar op verschillende punten die vergelijkbaar zijn met Fortuyns kritiek. Veruit de meest voorkomende thema's daarbij zijn het asielbeleid en de multiculturele samenleving. Het asielbeleid wordt relatief vaak behandeld, waarbij er veelal wordt betoogd dat er een strenger beleid nodig is. Vaak is de kritiek die daarbij geleverd wordt echter opbouwend van aard, en meer gericht op het inhoudelijke beleid dan op de politiek als geheel. Er worden wel eens verwijten gemaakt aan de verantwoordelijke bewindspersonen, maar daar houdt het dan ook op. Dat geldt ook voor de kritiek op de gebrekkige integratie van allochtonen en de multiculturele samenleving. Op dat gebied wordt echter qua toon wel met Fortuyn vergelijkbare kritiek geuit, zij het vooral in kranten. Allochtonen dienen zich aan te passen aan onze waarden en de islam zou zeer schadelijk zijn voor de integratie. Het taalgebruik is op dit punt vaak hard en vergelijkbaar met het taalgebruik dat Fortuyn zou gebruiken. Op televisie is dat echter minder het geval. Daar is het taalgebruik slechts op het punt van de islam enkele malen vergelijkbaar met Fortuyn, maar over het algemeen gezien is het vele malen milder.

Ook de zorg bleek al te worden bekritiseerd, waarbij de grote bureaucratie en vele regelgeving het vaak moeten ontgelden. De enige plek waar dat vrijwel niet voorkomt is het NRC. Op televisie en in De Telegraaf worden de bureaucratie en regelgeving in de zorg meermaals als oorzaak aangewezen voor de vele problemen binnen die sector. Het gaat daarbij vooral om inhoudelijke kritiekpunten, de overheid en politiek worden meestal niet aangevallen. Wat de televisie betreft is dat laatste iets dat in zijn geheel niet terugkomt in de kritiek. Waar Fortuyn de politiek later zou wegzetten als een elitair groepje dat geen oog heeft voor de democratie is van een dergelijk geluid op televisie geen enkele sprake. Dat geldt niet voor kranten, en in het bijzonder de NRC, waarin juist veelvuldig dezelfde verwijten worden gemaakt aan de politiek als Fortuyn later zou doen. Het taalgebruik is daarbij bovendien van vergelijkbare aard en de toon is hard.

Al met al kan worden gesteld dat er van 3 augustus 1998 tot 20 augustus 2001 al wel degelijk kritische geluiden hoorbaar waren die vergelijkbaar zijn met de later door Fortuyn geuite kritiek. Zowel het asielbeleid, de multiculturele samenleving als de zorg zijn meermaals onderwerp van discussie. Ook de politiek wordt al enkele malen verweten ondemocratisch te zijn en geen oog te hebben voor de burgers. Qua inhoud is deze kritiek veelal vergelijkbaar met de door Fortuyn geleverde kritiek. Wat de meeste van deze onderwerpen betreft is de kritiek echter vooral opbouwend van aard en betreft het geen breder gevoel van onbehagen ten aanzien van de overheid en de politiek. Dat is dan ook vaak het grote verschil met Fortuyn. De toon en het taalgebruik zijn vergeleken met Fortuyn vaak mild, al is er in kranten wel af en toe ook kritiek te horen met een hardere toon, onder meer ten aanzien van de politiek. Er kan zodoende geconcludeerd worden, zij het onder voorbehoud, zoals hierboven vermeld, dat er in beperkte mate al kritiek te horen was in de

onderzochte periode die vergelijkbaar is met de door Fortuyn geuite kritiek. Vaak komt de kritiek daarbij inhoudelijk overeen, een enkele keer ook qua toon. Wat echter belangrijk is om te onthouden is dat de gevonden kritiek in verhouding tot de hoeveelheid onderzocht materiaal zeer marginaal is. De stelling dat Fortuyn als katalysator fungeerde voor de gevoelens van onbehagen lijkt hiermee zeker niet te hoeven verworpen. Er was kritiek, maar het is zeer de vraag in hoeverre Kok en de zijnen de opkomst en populariteit van Fortuyn konden hebben zien aankomen.

Bibliografie

Kranten

NRC Handelsblad

- Bolle, Bert, 'Imams', *NRC Handelsblad* (5 juni 2001), 8.
- Bomhoff, Eduard J., 'Kok, te streng en te slap', *NRC Handelsblad* (13 januari 2001), 6.
- Broere, B.M., 'Multicultureel', *NRC Handelsblad* (5 februari 2000), 6.
- Couwenberg, S.W., 'Geef het vrije woord de ruimte', *NRC Handelsblad* (18 september 1998), 7.
- De Geus, Piet, 'Immigratiepolitiek mislukt', *NRC Handelsblad* (21 maart 2000), 6.
- De Geus, Piet, 'Imams tegen homo's', *NRC Handelsblad* (12 mei 2001), 6.
- Hofland, H.J.A., 'De onbetrouwbare staat', *NRC Handelsblad* (18 november 1998), 9.
- Hoogerwerf, Andries, 'Politieke elites moeten geen macht najagen', *NRC Handelsblad* (16 augustus 1999), 7.
- Huygen, Maarten, 'De meeste vluchtelingen komen voor werk', *NRC Handelsblad* (22 november 1999), 7.
- Janssen, Roel, 'Het vluchtelingencomplex', *NRC Handelsblad* (17 februari 2000), 8.
- Kapteyn, Paul, 'Vluchtelingenprobleem heeft geen prioriteit', *NRC Handelsblad* (21 november 1998), 8.
- Kranenburg, Mark, 'Ach ja, dat dualisme', *NRC Handelsblad* (8 juni 2000), 9.
- Kranenburg, Mark, 'Een ontevreden natie', *NRC Handelsblad* (28 september 2000), 8.
- Loeve, Jaap, 'Hoofddoek en spijkerbroek', *NRC Handelsblad* (24 april 2001), 8.
- Modderkolk, A.J. en A.A. Westerlaken, 'Zorgsector is gebaat bij ambitie', *NRC Handelsblad* (26 juni 1999), 7.
- Muller, F.A., 'Alle hoofddoekjes de wereld uit', *NRC Handelsblad* (26 april 2001), 8.
- Nekuee, Shervin, 'Asielbeleid moet fatsoenlijk en realistisch zijn', *NRC Handelsblad* (22 december 1998), 9.
- Oosting, M.J.H., 'Imams tegen homo's 2', *NRC Handelsblad* (12 mei 2001), 6.
- Peijnenburg-van der Pol, Ien G.M., 'Politici moeten zich vernieuwen', *NRC Handelsblad* (20 november 1999), 9.
- Pellikaan, H.G., 'Vluchtelingen', *NRC Handelsblad* (1 december 1998), 8.
- Sampiemon, J.H., 'Nederland is een immigratieland geworden', *NRC Handelsblad* (23 oktober 1998), 7.
- Stevens, L.G.M., 'Partijbelangen doen de publieke zaak geen goed', *NRC Handelsblad* (11 augustus 1998), 7.
- Van der Lugt, Dick, 'Taalonderwijs alloctonen faalt', *NRC Handelsblad* (2 mei 2000), 9.
- Van Haperen, Ton, 'Managementdenken dreigt onderwijs te vermorzelen', *NRC Handelsblad* (28 juni 2001), 9.
- Van Koolwijk, Quirien, 'Kamer is wel erg goedgeefs voor de zorg', *NRC Handelsblad* (27 september 1999), 7.
- Vermolen, Nol, 'Asielbeleid is halfslachtig', *NRC Handelsblad* (28 oktober 1998), 9.
- 'Asielbeleid in spagaat', *NRC Handelsblad* (24 april 1999), 6.
- 'Asiel en Arbeid', *NRC Handelsblad* (9 september 1999), 7.
- 'Immigratieland', *NRC Handelsblad* (3 december 1998), 9.
- 'Het einde van de illusie', *NRC Handelsblad* (12 oktober 1998), 9.
- 'Het kabinet voor de winnaars', *NRC Handelsblad* (21 september 1999), 7.

De Telegraaf

- 'Aanpassen', *De Telegraaf* (23 december 2000).
- 'Aanzuigen', *De Telegraaf* (15 juni 2000).
- 'Ambities', *De Telegraaf* (13 april 2001).
- 'Asielzoekers', *De Telegraaf* (19 januari 2001).
- 'Beschamend', *De Telegraaf* (25 september 1998).
- 'Dialog', *De Telegraaf* (23 mei 2001).
- 'Eindelijk', *De Telegraaf* (18 april 2001).
- 'Fatsoen', *De Telegraaf* (4 november 1999).
- 'Gemiste kans', *De Telegraaf* (21 april 2000).
- 'Gezwabber', *De Telegraaf* (16 oktober 1998).
- 'Grens', *De Telegraaf* (7 september 1999).
- 'Harteloos', *De Telegraaf* (1 juni 2001).
- 'Inburgering', *De Telegraaf* (2 september 2000).
- 'Integratie', *De Telegraaf* (19 februari 2000).
- 'Logica', *De Telegraaf* (16 maart 2000).
- 'Minderjarigen', *De Telegraaf* (14 februari 2001).
- 'Omstreden', *De Telegraaf* (21 juni 1999).
- 'Ontploft', *De Telegraaf* (22 januari 1999).
- 'Open deur', *De Telegraaf* (1 mei 1999).
- 'Soepel', *De Telegraaf* (19 april 2000).
- 'Thuiszorg', *De Telegraaf* (30 maart 2000).
- 'Verbluffend', *De Telegraaf* (1 maart 2001).
- 'Wachlijsten', *De Telegraaf* (22 juli 2000).
- 'Wijd open', *De Telegraaf* (25 oktober 1998).

Televisie-uitzendingen

- 'Barend & Witteman', VARA (5 januari 1999).
- 'Barend & Witteman', VARA (6 januari 1999).
- 'Barend & Witteman', VARA (11 januari 1999).
- 'Barend & Witteman', VARA (14 januari 1999).
- 'Barend & Witteman', VARA (24 januari 2000).
- 'Barend & Witteman', VARA (22 maart 2000).
- 'Barend & Witteman', VARA (18 mei 2000).
- 'Barend & Witteman', VARA (23 oktober 2000).
- 'Barend & Witteman', VARA (23 januari 2001).
- 'Barend & Witteman', VARA (31 januari 2001).
- 'Barend & Witteman', VARA (7 maart 2001).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (4 oktober 1998).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (25 oktober 1998).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (13 december 1998).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (10 januari 1999).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (28 februari 1999).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (2 mei 1999).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (5 september 1999).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (5 december 1999).
- 'Buitenhof', NPS, VARA, VPRO (26 maart 2000).

- 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (17 september 2000).
- 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (28 januari 2001).
- 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (8 april 2001).
- 'Buitenhof', *NPS, VARA, VPRO* (6 mei 2001).
- 'Het elfde uur', *EO* (19 oktober 1998).
- 'Het elfde uur', *EO* (31 december 1998).
- 'Het elfde uur', *EO* (22 maart 1999).
- 'Het elfde uur', *EO* (10 oktober 2000).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (1 september 1998).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (17 oktober 1998).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (19 juni 1999).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (13 september 1999).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (8 oktober 1999).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (4 november 1999).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (8 januari 2000).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (8 februari 2000).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (29 maart 2000).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (30 december 2000).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (18 januari 2001).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (25 januari 2001).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (3 mei 2001).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (11 mei 2001).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (22 mei 2001).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (5 juni 2001).
- 'NOVA', *NOS, NPS, VARA* (28 juli 2001).
- 'Rondom tien', *NCRV* (12 januari 1999).
- 'Rondom tien', *NCRV* (30 september 1999).
- 'Rondom tien', *NCRV* (17 mei 2001).

Literatuur

- Aerts, Remieg, *Land van kleine gebaren : een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam, 2013).
- Bakker, Piet, *Communicatiekaart van Nederland: Overzicht van media en communicatie* (Amsterdam, 2014).
- Chorus, Jutta en Menno de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (Amsterdam, 2002).
- De Rooy, Piet en Henk te Velde, *Met Kok. Over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005).
- Fortuyn, Pim, *De puinhopen van acht jaar Paars* (Rotterdam, 2002).
- Kennedy, James, *De deugden van een gidsland. Burgerschap en democratie in Nederland* (Amsterdam, 2005).
- Koole, R.A., *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlands democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme* (Leiden, 2006).
- Peters, Klaartje, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar paars. 1994-2002* (Amsterdam, 2015).
- Vossen, Koen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *Low Countries Historical Review* 127:2 (2012), 28-54.
- Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amersfoort, 2009).